Samen krijgen burgers heel wat voor elkaar

de Volkskrant

10 juni 2023 zaterdag

Copyright 2023 DPG Media B.V. All Rights Reserved

Byline: MARGRIET OOSTVEEN

Highlight: Burgercollectieven of 'commons' lossen problemen op die de neoliberale overheid laat liggen. Nederland telt er nu duizenden. Hoogleraar Tine de Moor legt uit waarom het tijd is ze eindelijk serieus te nemen.

Sociale geschiedenis Coöperaties

Lichtpuntje in tijden van politiek geruzie en onlinebedreigingen: mensen gaan altijd weer samenwerken. Vraag maar aan de Vlaamse hoogleraar Tine de Moor.

Haar specialisatie is de economische en sociale geschiedenis van burgercoöperaties en sociale ondernemingen. Nederlanders kopen samen windmolens of zonnepanelen, ze verzekeren zichzelf en elkaar tegen ziekte in een broodfonds, ondersteunen een biologisch boerenbedrijf om duurzamer te kunnen eten, beginnen zelf een buurtbus als die is wegbezuinigd, of een eigen glasvezelnetwerkje als de grote aanbieders het dorp links laten liggen. En overal zetten ze zelf vaak uitstekende zorgorganisaties op, van crèche tot complete thuiszorg voor ouderen.

Deze vormen van samenwerking heten in de vakliteratuur 'commons', naar het Engelse woord voor de gezamenlijke lap weidegrond die dorpelingen vroeger deelden (in het Nederlands 'de meent'). De Moor gebruikt ook de modernere term 'instituties voor collectieve actie' of 'burgercollectieven'.

Burgercollectieven bestaan, met tussenpozen, al duizend jaar. De laatste twintig jaar zoeken mensen deze gezamenlijkheid weer met opvallende inzet op. Eenderde van de naar schatting ruim vierduizend collectieven die Nederland nu telt is de afgelopen zeven jaar opgericht, vaak om problemen op te lossen die de neoliberale overheid negeerde.

Tine de Moor, bijzonder hoogleraar sociale ondernemingen en instituties voor collectieve actie aan de Rotterdam School of Management van de Erasmus Universiteit, kreeg 1,5 miljoen euro voor haar onderzoeksproject Unica. Met die beurs van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk

Onderzoek (NWO) wil ze een theorie ontwikkelen over wat burgercollectieven tot veerkrachtige organisaties maakt. Het bijbehorende platform CollectieveKracht.eu is zelf een collectief van burgercollectieven en wetenschappers. Burgercollectieven die zich aanmelden als onderzoeksobject kunnen in ruil terecht in een kennisbank met relevante wetenschappelijke feiten over bijvoorbeeld financiering of samenwerken. De Moor maakt zich 'grote zorgen' over het toegenomen wantrouwen tegen de wetenschap. 'De enige remedie is het toegankelijk maken van wetenschap.'

De Moor wil de overheid laten inzien waarom burgercollectieven noodzakelijk zijn en brede steun verdienen. Die doet een burgercollectief nog te vaak af als een vrijblijvende vorm van burgerparticipatie, zegt ze. Het moeilijkst voor collectieven is het vinden van serieuze investeerders. De Moor: 'Problemen als klimaatverandering en de capaciteit van de zorg zijn te dringend om steeds opnieuw het wiel uit te vinden. Bovendien zetten collectieven aan tot gemeenschapszin, en dat is in tijden van polarisatie en dalend vertrouwen óók geen luxe.'

Wat moeten we weten over burgercollectieven? Zes lessen.

Collectieven zijn vaker afgeschaft dan mislukt

De eerste burgercollectieven zijn de koopmansgilden uit de 11de eeuw. De Moor: 'Er is nog geen sterke staat en de markt is nog embryonaal, dus mensen zoeken eigen manieren om de verdeling van goederen, producten en diensten te regelen.' Burgers beheren samen een meent waar ze wat vee kunnen laten grazen, of een waterschap om zich te beschermen tegen overstromingen.

Tot het eind van de 18de eeuw gaat het zo. In 1817 wordt een van de eerste officiële Nederlandse landbouwcoöperaties opgericht en die krijgt niet voor niets de naam Welbegrepen Eigenbelang: 'Mensen verenigen zich wanneer het ze alleen niet lukt', zegt De Moor. 'Dat is de rode draad van alle collectieven door de tijd heen. Daarmee onderscheiden ze zich ook van de overheid.'

Intussen beginnen anderen na te denken over efficiëntere manieren om de staat te organiseren. Zie de Verlichting, maar ook het fysiocratisme is belangrijk, de Franse economische stroming die de rijkdom van een natie afmeet aan de waarde van de grond die er voor landbouw beschikbaar is. De Moor: 'In de loop van de 18de en 19de eeuw willen overheden daarom gaandeweg van dat gepruts in afzonderlijke collectiefjes af.'

In heel Europa worden eind 18de en begin 19de eeuw veel gilden, marktgenootschappen en meenten afgeschaft. 'Er ontstaat een sterk geloof in de markt. En overheden komen als het ware in het geweer tegen kartelvorming, ze zijn ervan overtuigd dat het individuele initiatief meer ruimte moet krijgen als ze burgerschap willen ontwikkelen.'

Met de invoering van het Burgerlijk Wetboek (in Nederland voltooid in 1838) verdwijnen de meeste burgercollectieven. De Moor: 'Collectief eigendom kreeg daarin geen plaats. Het erkennen dat eigendom in gemeenschappelijk bezit was, werd zo eigenlijk onmogelijk gemaakt.'

Toch stonden bijvoorbeeld de gilden voor meer dan economisch eigenbelang. 'Ze probeerden in de late Middeleeuwen de commercialisering en wildgroei van de macht ook een beetje te reguleren. Ze stonden in voor het meten en wegen van goederen en waren ook sociaal', zegt De Moor. 'In gilden is behalve het keurmerk ook de brandverzekering bedacht, plus de verzekering voor weduwen en wezen. En het

interessante is: toen de gilden waren afgeschaft, zag je dat juist die sociale component zich in nieuwe collectieven ging ontwikkelen. Bijvoorbeeld in een onderlinge verzekering.'

Wat De Moor maar wil zeggen: uit veel afgeschafte burgercollectieven kwamen gouden ideeën voort, die later zijn geïnstitutionaliseerd.

Vanaf het eind van de 19de eeuw is er een tweede golf, dan ontstaan er met de industrialisatie nieuwe coöperaties die juist snel fuseren en groeien. In 1871 nemen negen boeren een melkfabriek over in de Wieringerwaard; honderd jaar later is daaruit de internationale zuivelcoöperatie FrieslandCampina ontstaan.

De 'Tragedy of the Commons' is een beroemde, maar wankele theorie

De microbioloog Garrett Hardin publiceerde in 1968 een invloedrijk, om niet te zeggen dodelijk essay in Science over burgercollectieven: The Tragedy of the Commons. Tine de Moor vat het zo samen: 'Stel je voor: je hebt een gemeenschappelijk stuk weidegrond en iedereen mag daar koeien op plaatsen. In het begin gaat dat goed, maar dan denken mensen: ik zet er nog een koetje bij, want ik kan van die melk kaas maken en die verkopen. Je krijgt dus commercialisering en uiteindelijk overbeweiding. Hardin stelde: als je het goed wilt doen, zijn er maar twee opties: je neemt als overheid het beheer van die weide in handen of je laat het door de markt regelen.'

The Tragedy of the Commons had grote invloed op economen en de keuze tussen overheidsregulering of marktdenken - burgercollectieven werden daartussen min of meer als nutteloos alternatief doorgestreept.

Vijftig jaar later won de Amerikaanse politicoloog Elinor Ostrom in 2009 als eerste vrouw de Nobelprijs voor Economie met haar onderzoek naar burgercollectieven in ontwikkelingslanden. Ostrom toonde aan dat mensen wel degelijk voor collectief gewin kunnen gaan, in plaats van voor eigen gewin. 'Zolang er maar geen bemoeienis is van bovenaf en mensen goed nadenken over het regelen van samenwerking.'

Tine de Moor voegde hier eigen onderzoek aan toe: zij hield een gemeenschappelijke weidegrond die voorkwam in The Tragedy of the Commons over een langere periode in de vroegmoderne tijd tegen het licht ('Ik wist nog net niet de namen van de koeien ter plekke, maar wel van hun eigenaren'). En ze constateerde dat het verdwijnen van gezamenlijke weidegrond tegen het einde van de 18de eeuw eerder te wijten was aan de verpaupering in die tijd, 'waardoor boeren minder koeien hadden en dus ook minder belang om voor die wei op te komen'. Het probleem zat hem dus in de omstandigheden die veranderden, niet in de burgercollectieven zelf.

'Wat uit Ostroms en mijn eigen onderzoek bleek, was dat zo'n common helemaal niet functioneert zoals Garrett Hardin beschreef: een soort open-access-situatie waar iedereen zich zomaar op kon storten. In de praktijk zie je dat er wel degelijk veel onderlinge communicatie is, dat er overleg is en afspraken worden gemaakt. Uit welbegrepen eigenbelang.'

Er zijn kortom belangrijke argumenten tegen het beeld dat Hardin over collectieven heeft geschapen, zegt De Moor. 'Het probleem is alleen dat het is blijven hangen en een reden werd voor privatisering. Anders komt er chaos, redeneerde men.'

Sancties werken niet, vergaderen wel

Hoe voorkomen burgercollectieven die chaos dan? Fascinerende bijvangst in De Moors onderzoek: 'De mate van sanctionering bleek omgekeerd evenredig aan de levensduur.' Oftewel: hoe minder de deelnemers elkaar bestraften voor gedrag dat tegen het algemeen belang inging, des te langer bleef een collectief in leven. 'Terwijl sanctionering in de huidige samenleving vaak wel onze reflex is: we hebben een systeem gebouwd dat redelijk werkt, maar dat ook ontzettend duur is: we hebben rechtbanken, politie, je moet monitoren, boetes opvolgen.'

Misschien kun je dat deels ook oplossen op een andere manier, zegt De Moor: 'Dat deden die geslaagde commons namelijk wel: daar ging men met elkaar praten.' Ze ontdekte dat burgercollectieven uit het verleden hooguit sancties toekenden aan mensen die niet wilden polderen. 'Áls er al een sanctie kwam, dan was dat bijvoorbeeld de verplichting om aanwezig te zijn bij een vergadering.'

Sancties kunnen namelijk ook destructief zijn, waarschuwt De Moor: 'Je denkt iets goeds te doen, maar je maakt ook sociaal weefsel kapot.'

Burgercollectieven zijn niet communistisch en ook niet romantisch

Hebben we onder het communisme niet vaak genoeg gezien hoe het fout kan gaan met collectieven? Hierover is Tine de Moor zeer beslist: burgercollectieven hebben niets met communisme te maken. 'Communisme is een door de overheid bestuurd systeem, terwijl burgercollectieven zichzelf van onderop organiseren. Daarom heb ik het ook moeilijk met wetenschappers die het hebben over 'commonisme': daar komen we echt niet verder mee.' De belangrijkste reden dat De Moor het woord 'commons' zelf zo min mogelijk gebruikt, is ook dat het 'te sterk klinkt naar het ideologische'.

Wat ons brengt op de romantiek van burgercollectieven: 'Ik wil niet te romantisch zijn over de menselijke behoefte om steeds weer samen te werken: burgercollectieven ontstaan uit zeer materiële, basale noden, zoals energie en zorg. Ik heb nog nooit een burgercoöperatie voor tandpasta zien ontstaan. Maar tegelijkertijd kan een collectief wel fungeren als een hefboom voor sociale vernieuwing en daarin zit ook de kracht.'

Energiecollectieven, zoals mensen die samen een windmolen of zonnepanelen kopen, kunnen bijvoorbeeld het idee van verduurzaming verder helpen. De coöperatie Herenboeren helpt mensen mee te denken over de toekomst van de landbouw door ze zelf te laten ervaren waar voedsel vandaan komt.

Burgercollectieven zijn onmisbaar in tijden van privatisering

'Kijk naar de privatisering van de zorg', zegt Tine de Moor. 'Als je die privatiseert, krijg je een oneindige keten onderaannemers, omdat het bij commercialisering altijd goedkoper kan. Dat leidt tot enorm veel extra kosten terwijl de kwaliteit van de zorg afneemt: een oudere die nog thuiswoont, krijgt nu dagelijks drie verzorgers aan de deur. Als je dat weer lokaal en van onderop organiseert, dicht bij de mensen die zorg nodig hebben, dan kun je die zorg ook veel efficiënter aanpakken. Veel coöperaties hebben al aangetoond dat ze goedkoper en beter werken dan het huidige systeem.'

Niet dat burgercollectieven onder alle omstandigheden de ideale oplossing zijn. 'Een broodfonds kan zelfstandige ondernemers voor maximaal twee jaar tegen ziekte verzekeren, dus bij een arbeidsongeschiktheidsverzekering kun je je afvragen of dat niet beter via de overheid kan.'

Een burgercollectief kan een gevoel van welzijn en gemeenschapszin teruggeven en er zijn aanwijzingen dat burgercollectieven kunnen leiden tot prosociaal gedrag (gedrag bedoeld om anderen te helpen), zegt

De Moor: 'Onderzoekers concluderen voorzichtig dat het deelnemen aan een kleinschalig democratisch proces zoals een burgercollectief misschien kan leiden tot wat ze een 'spillover-effect' noemen.' Anders gezegd: als veel mensen nog maar weinig vertrouwen hebben in de overheid en instituties, lijken burgercollectieven juist goed bestand tegen crises (zoals de coronapandemie) en goed voor het functioneren van een democratie.

Hoe werkt dat? Een overheid zorgt voor indirecte solidariteit, legt De Moor uit. 'Als ik de overheid belasting betaal zodat iemand in Flevoland een uitkering kan krijgen, dan is dat indirecte solidariteit. Maar als ik deelneem aan een burgercollectief, een groep die solidariteit gaat organiseren, dan is het duidelijker voor wie ik dat doe.'

Waarom is dat belangrijk in een land waar de indirecte solidariteit altijd vrij stabiel geregeld was? 'Ik denk niet dat dit nog zo is', zegt De Moor. 'Veel voorzieningen komen niet altijd meer terecht bij de mensen voor wie ze waren bedoeld.' Zie het nieuwe pensioenstelsel. Of weer de zorg, waar nu veel geld wordt uitgegeven aan het organiseren van de organisatie. 'Directe solidariteit is dan vaak efficiënter en effectiever. Ook omdat het bijdraagt aan gemeenschapsvorming. Mensen komen weer met elkaar in contact en voelen zich minder eenzaam.'

Burgercollectieven zijn allang uit de experimenteerfase

Als Tine de Moor burgercollectieven vraagt naar obstakels, dan hebben die meestal met financiering en een tegenstribbelende de overheid te maken. Driekwart heeft externe geldschieters nodig en klopt daarvoor bijvoorbeeld bij een gemeente aan. Ambtenaren blijven vaak haken op aansprakelijkheid, zoals wie er financieel verantwoordelijk is wanneer een bouwproject van een wooncoöperatie spaak loopt. 'Terwijl burgercollectieven meestal allang zijn verzekerd. Aansprakelijkheid lijkt ook een beetje een smoes om niet te hoeven meedenken met collectieven.'

Jaar in jaar uit krijgt Tine de Moor geïnteresseerde politici en ambtenaren op bezoek aan wie ze steeds weer moet uitleggen wat burgercollectieven nu eigenlijk zijn. Laatst nog de Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de PvdA. 'Het grappige was dat ik die uitleg vijftien jaar geleden al aan GroenLinks heb gegeven. En vorig jaar stond het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA voor mijn deur. Ik moet iedere keer vanaf nul beginnen. En daarna zeggen ze: daar kunnen we misschien mee experimenteren.'

Hou op, zegt Tine de Moor dan. 'Neem burgercollectieven eindelijk eens serieus. Want de meeste lossen allang op wat jullie zelf laten liggen.'

CollectieveKracht organiseert op 16 juni een dag waar burgercollectieven en overheden in gesprek gaan. Aanmelden kan via collectievekracht.eu/evenementen.

Tine de Moor is bijzonder hoogleraar aan de Rotterdam School of Management.

Kunnen we in tijden van polarisatie nog samenwerken tegen klimaatverandering en oorlog? Wie denkt nog aan het algemeen belang? In de serie Wij/Zij- Maatschappij onderzoekt de Volkskrant wat de wetenschap zegt en wat we hiervan kunnen leren.

Wooncoöperaties: naar schatting 1.400, deels nog in oprichting. Huren of kopen, ontwikkelen of beheren gezamenlijk vastgoed. Voorbeeld: De Warren in Amsterdam, 36 duurzame woningen voor 5 woongroepen.

Landbouwcoöperaties: het totaal is niet te achterhalen. Via bijvoorbeeld de landbouwcoöperatie Herenboeren waren er vorig jaar 14 duurzame professionele herenboerderijen in bedrijf en er zijn er daarvan nog ruim 29 in oprichting. Aangesloten boerderijen worden gerund door een professionele boer in ruil voor een maandsalaris dat de deelnemende (burger)leden betalen.

Energiecoöperaties: 705 coöperaties met ruim 112 duizend leden in 2022. Ze kopen gezamenlijk windmolens of zonnepanelen, besparen energie door bijvoorbeeld gezamenlijk te isoleren. Of ze slaan gezamenlijk energie op, zoals zes melkveehouders in Noord-Deurningen doen met hun biogas uit koeienmest.

Broodfondsen: zo'n 30 duizend zelfstandige ondernemers verzekeren elkaar bij ziekte in 646 broodfondsen. Vaak gegroepeerd rond hun woonplaats, zoals Broodfonds Oosterwold. Broodfondsen hebben meestal 20 tot maximaal 50 leden. Veel hebben wachtlijsten.

Zorg: volgens de laatste schatting bestaan er in Nederland bijna 1.500 kleine en grote burgercollectieven die zorg regelen. Dat kan een door ouders gerunde kinderopvang zijn, zoals De Villa in Utrecht. Of een compleet zorgsysteem, zoals Austerlitz Zorgt, dat via één loket alle zorg en ondersteuning voor de oudste inwoners van het dorp Austerlitz zelf regelt. Van ouderensoos en avondmaaltijd tot het huren van zorgappartementen en het inhuren van zorgmedewerkers.